

אופן הנחת התפילין

מיקום הקשר של תפילין של יד

בבבלי מנחות (לה, ב) :

אמר רב יהודה: קשר של תפילין צריך שיהא למעלה, כדי שיהו ישראל למעלה ולא למטה. וצריך שיהא כלפי פנים, כדי שיהו ישראל לפנים ולא לאחור.

רש"י פירש שמאמר זה מתייחס לקשר של תפילין של ראש, שיש להקפיד שיהיה למעלה בעורף ולא ירד למטה לצואר, שיהיה באמצע אל מול הפנים ולא יטה לצדדים, ושתהיה צורת הדלי"ת הצבועה בשחור פונה כלפי חוץ.

בהלכות קטנות, הביא הרא"ש (סי' יב) תשובת רב עמרם גאון שמפרשת את דברי רב יהודה (לכאורה, גרס 'רבי יעקב') על קשר של תפילין של יד :

ורב עמרם ז"ל כתב קשר של תפילין צריך שיהא למעלה - בתפילין של יד קאי, דכתיב 'ושמתם' שיהא שימה כנגד הלב. מאי עביד ליה? מניחו בגובה שבזרועו, כדתני' (לקמן סי' יח) רבי מנשיא 'על ידכה - זו קיבורת'. וקושר למטה מן התפילין, ואין מורידין למטה הרבה. ומרחיק הקשר מן מעברתא של תפילין שיעור מה שמכניס רצועה לתוכו. ואיקיים ליה דרבי יעקב דאמר צריך שיהא קשר למעלה והיא לפני זרועו וכנגד לבו. ואיקיים ליה כלפי פנים כדי שיהו ישראל לפנים. ואיקיים ליה דר' יצחק צריך שתהא שימה כנגד הלב, ודרבי חייא בריה דרב אויא דמנח להו להדי ליביה.

בפסקי רי"ד כתב שדברי רב יהודה מתייחסים גם לקשר של תפילין של יד וגם לקשר של ראש :

אמ' רב יעקב אמ' רב יהודה: קשר של תפילין צריך שיהא למעלה. פי' בין שלראש בין שליד, שלראש יהיה בגובה הגלגלת ולא לאחור העורף, ושליד יהיה בגובה הזרוע, דהינו הקיבורת, כדי שבזכות זה יהיו ישראל למעלה ולא למטה. וצריך שיהיה כלפי פנים, פי' שלראש יהיו לאחור הגלגלת מכוון כלפי פנים, דעורף להדי פנים קאי, ואל ישים אותו לצדדין, ושליד יהיה בפני הזרוע הרואה את הלב, ולא בצדי הזרוע, כדי שיהו ישראל בזכות זה לפנים ולא לאחור.

בבית יוסף אורח חיים סימן כז ציין את דבריו של הנמו"י, שהם כרב עמרם, לעומת שאר המפרשים שכתבו כרש"י.

המהר"י אבוהב דן במשמעות שיטת רב עמרם לענין מיקום הקשר מימין או משמאל למעברתא, ומראה שבעל המאור חולק עליו בזה :

ומהר"י אבוהב כתב דהא דאמרינן בגמרא קשר של תפילין צריך שיהא למעלה ולא למטה לפנים ולא לאחור פירש רבינו האי (צ"ל: עמרם) בתפילין של יד. ונראה ממה שכתב העיטור (הל' תפילין ח"ד נט ע"ג) בשמו שגם

לסברא זו הקשר יהיה לצד ימין והתפילה יהיה למעלה, ולא בא לומר אלא שלא יעשה המעברתא כל כך גדולה שיטה הרבה למטה כשיקשור התפלה, אלא שלא תהיה גדולה אלא כדי שתכנס בה הרצועה ואז יהיה הקשר סמוך לתפלה ויהיה הקשר והתפילין בגובה.

אבל בעל המאור כתב: וצריך שיהא הקשר מלמעלה ולמטה ממנו מעט בעיגול הזרוע תהיה התפלה ששם לב האדם. הנה נראה מזה שצריך שיהיה הקשר למעלה לצד שמאל והתפילה למטה לצד ימין.

הוא מציין שבספר העיטור (הלכות תפילין דף נט טור ג) הכריע במחלוקת זו עפ"י המנהג:

וכיון דאיכא פלוגתא בהדין פירושא אזלי' בתר מנהגא, ונהגו שנוטה לצד ימין.

הב"י מציין גם לדברי המהר"י חביב שמתאר שראה את שני המנהגים, הראשון כבעל המאור, והשני כרב עמרם. המהר"י מעדיף את המנהג השני:

המנהג הזה ראיתי נוהגים כותבי תפילין מדקדקים, ושמעתי שהיו נוהגים כן במאמר הארי הגדול הרב ר' יצחק די ליאון ז"ל, וכן נוהגים עתה. ואין ספק שהיה מדקדק בזה כדי לקיים דברי הגאון כמו שכתובים למעלה עכ"ל.

כך מכריע גם בשו"ע (כו, ב). המהר"י כתב שהקשר יהיה לצד פנים, אך כפל הרצועה שבתוכו מהדקים יעבור במעברתא, ולמעשה יהיה פונה לצד חוץ. אולם, בדרכי משה כתב לעשות באופן אחר, על מנת שגם היו"ד וגם הקשירה יהיו כלפי פנים כנגד הלב:

ועכשיו נוהגין כמנהג הראשון במה שמכניסין הרצועה תוך המעברתא ומכל מקום הקשר והיו"ד הם למטה מן התפילה כי מכניסין הרצועה מימין לשמאל במעברתא א"כ נשאר הקשר והיו"ד בימין סמוך ללב וזהו הנכון:

בבה"ל (כו, ב ד"ה 'המנהג הנכון') מבסס את מנהג הרמ"א על דברי בה"ג והרא"ש, וטוען שמנהג זה גם אינו סותר את הכרעת השו"ע:

וכן משמע בבה"ג שגם הקשירה גופא צריך שתהיה נגד הלב, וכן משמע לשון הרא"ש להמעיין בו היטב בסוף אות י"ב במש"כ ומרחיק הקשר מן מעבורת וכו' [ועי"ש במעי"ט אות כ' שכתב ואולי ה"פ וכו' וכ"ז דוחק עכ"ל ולענ"ד אין זה דוחק כלל וכן הוא האמת לפי מה שכתב הבה"ג] דמשמע שם דאין להרחיב הרבה את כפל קשר העניבה רק כדי שתהיה הרצועה עוברת בתוכה והכל מטעם כדי שיהיה מקום הידוק הרצועה סמוך לתפלה ולא לצד מטה...

והנה מלשון השו"ע לכאורה משמע דסובר כמהריב"ח מדכתב שיהא היו"ד של קשר וכו' משמע דמקום שתוחב הרצועה בכפל איננו לצד הלב כ"א לצד חוץ אבל יש לדחות דכונתו רק למעט שלא נעשה כשיטת בעל המאור המובא בב"י שיהא התפלה של יד לצד הלב והקשר לצד חוץ אבל בזה רשות בידו לעשות כמה שירצה.

עוד הוסיף בבה"ל שגם הדין שמובא בסעיף ב שיש להצמיד את הקשר לתפילין של יד, שמקורו בזוהר,²¹ בעצם מבוסס אף הוא על גמרא זו (במשנ"ב סק"ז ציין שכבר כתב זאת הגר"א בביאורו על השו"ע בס"ג שהעיר על לשון השו"ע בסעיף ב, שאינו 'מנהג נכון', אלא דינא דגמרא):

וכ"ש שצריך ליזהר שלא יתרחק הקשר של יו"ד גופא מהתפלה לצד מטה וכמו שכתב בסעיף ב' וזהו הכל נכלל במה שאמר הגמרא דהקשר צריך להיות למעלה ולא למטה...

הבה"ל מתייחס לעובדה שמבחינת הצמדת הקשר לתפילין יש יתרון למנהג של השו"ע שכפל הרצועה מושחל במעברתא וכך הוא מושך את הקשר ומצמיד אותו לבית כאשר קושרים:

ואף על פי שהעדפנו את המנהג של הד"מ מ"מ הנוהג כמהריב"ח אין למחות בידו כי יש לו על מי לסמוך גם ע"י מנהגו טוב שלא יזיז היו"ד לעולם מהבית משא"כ לפי מה שאנו נוהגין כהד"מ צריך בכל עת שמירה לזה.

במשנ"ב כתב נגד הפתרון של קשירת גיד שיצמיד את הקשר לתפילין, וגם נגד פתרון שבו מעבירים את הרצועה מתחת לתיתורא, כיון שבשני האופנים נוצרת חציצה. לפי דבריו יוצא, שאם מעבירים את הגיד בתוך המעברתא (מעל הרצועה) או שמעבירים רצועה למעלה - כן ניתן להשתמש בפתרונות אלה. עוד כתב במשנ"ב בשם השלחן שלמה לחתוך בתיתורא באופן שמאפשר להכניס בתוך המגרעת את הקשר ולהצמיד לבית, וכן נוהגים.

כיוון הנחת המעברתא - כלפי מעלה או כלפי מטה

בבית יוסף אורח חיים סימן כז כתב:

כתוב בתרומת הדשן (סי' מט) דבקצת מקומות נוהגים לתקן קשר של תפילין של יד בענין שכשמניחים אותו בזרוע המעברתא שבה הרצועה עוברת מונחת לצד הכתף והקציצה לצד היד, ובקצת מקומות נוהגים לתקן איפכא שהקציצה מונחת לצד הכתף והמעברתא לצד היד וכתב דאין קפידא בדבר כולי האי עכ"ל.

ועכשיו נהגו כל העולם כמנהג הראשון שהמעברתא לצד הכתף והקציצה לצד היד.

בהתאם לכך כתב בשו"ע שהמנהג הראשון הוא הנכון, שהמעברתא תהיה לצד מעלה, אך בבה"ל דקדק שכיון שמדובר במנהג בלבד, ואינו מעכב, לכן כאשר שמאלי נדרש להשתמש בתפילין של ימני ואינו יכול להפוך את הרצועה, ניתן

²¹ זוהר כרך ג (במדבר) פרשת פנחס דף רלו עמוד ב: 'יו"ד דא אצטריך דלא יתעדי כלל מגו תפלה דיד דלא יעביד פרודא וכל חדוה דילה בהאי י', איהו יו"ד דא בדכורא איהי ולא בנוקבא איהו צדיק ואיהי צדק ובגין כך אתקריבת בהדה ומאן דרחיק ליה מאתר דא רחיק הוא מעדונא דעלמא דאתי בדכורא איהו צדיק ואיהי צדק בלא יו"ד איהו איש ואיהי אשה בלא יו"ד ובג"כ חדוה (נ"א תיאובתא) דילה לאתקרבא בה ולא תעדנא בהדה מאן דרחיק עדונא דא ירחקון ליה מעדונא דלעילא'.

להניח את התפילין על יד ימין כאשר המעברתא כלפי מטה, כדי לקיים את דינא דגמרא, שהקשר יהיה לצד פנים, כפי שכתב בהלכה הקודמת.

בבה"ל העיר שביחיי אדם' (כלל יד סעיף יג) לא כתב עצה זו, אלא העלה ספק גם בעניין הפיכת הרצועה אם יש בכך בעיה כיוון שקשר היו"ד יצא הפוך ביחס לבית: נראה לי דאיטר המניח תפילין של יד ממי שאינו איטר, אם יכול לתקן הרצועה והיו"ד שתהיה פניה כלפי הבית, טוב. ואם לאו, ואין לו תפילין אחרים, יניחם כך. ונראה לי דאם יכול להוציא הרצועה ולהכניסה מצד אחר כדי שתהיה היו"ד סמוכה ללב, אף על פי שאינו יכול להפוך הקשר של יו"ד שתהיה פניה לצד הבית, זה טוב יותר. ועל כל פנים לא יתבטל ממצות תפילין עבור זה, ויניחם כך.

וב'נשמת אדם' האריך בדברים, והכריע שאין מקור לכך שיש להקפיד על כיוונה של היו"ד ביחס לבית, אלא רק שתהיה בצד הפנימי, לכיוון הלב. לעומת הכרעתו של ה'נשמת אדם', שיכול להניח את התפילין כמו שהם, למרות שהקשר יהיה לצד חוץ, כתב בביאור הלכה (כו, ג ד"ה 'המנהג הנכון'): ולענ"ד בודאי טוב יותר לעשות כהשבו"י (להפוך התפילין שהמעברתא תהיה כלפי מטה, והקשר כלפי פנים) דזה דינא דגמרא הוא לכמה ראשונים וזה מנהג וכמו שכתב הגר"א.

ועוד כתב שיתכן שפתרון זה הוא אפילו עדיף על הוצאת הרצועה והפיכתה, משום שיתכן שכן יש לחוש לכיוון היו"ד ביחס לבית: ואפילו אם יכול להוציא הרצועה ג"כ יש לעיין דאולי מה שהיו"ד לא יהיה פניו כלפי הבית לא נחשב יו"ד. ועכ"פ באינו יכול להוציא יעשה כהשבו"י.

חציצה בתש"י ובתש"ר וברצועות

בתלמוד בבלי במסכת זבחים (יט, א) דנה הגמרא בשאלה אם התפילין מהוות חציצה על הכהנים בזמן עבודתם:

תפילין מהו שיחוצו?

אליבא דמאן דאמר: לילה לאו זמן תפילין הוא לא תבעי לך, כיון דלילה חייצי - יום נמי חייצי,

כי תבעי לך - למ"ד: לילה זמן תפילין, מאי? מצוה דגופיה חייץ או לא חייץ? איגלגל מילתא ומטא לקמיה דרבי אמי, א"ל, תלמוד ערוך הוא בידינו: תפילין חוצצות.

מיתבי: כהנים בעבודתן ולוים בדוכנן וישראל במעמדן - פטורין מן התפלה ומן התפילין; מאי לאו אם הניחן אינן חוצצות! לא, אם הניחן חוצצות.

א"ה, פטורים? אסורים מיבעי ליה!

כיון דאיכא לויים וישראל דלא מתנו ליה אסור, משום הכי תנא פטורין. והתניא: אם הניחן אינן חוצצות! לא קשיא: הא דיד, הא דראש.

מאי שנא דיד? דכתיב: ילבש על בשרו, שלא יהא דבר חוצץ בינו לבשרו, דראש נמי כתיב: ושמת המצנפת על ראשו! תנא: שיערו היה נראה בין ציץ למצנפת, ששם מניח תפילין.

הרא"ש בהלכות תפילין (ס"ס יח) מוכיח מסוגיא זו שאסור שיהיה דבר חוצץ בין התפילין לבשרו, שאם לא כן - יכלו הכוהנים להניח תשי"י על הכותנת ותשי"ר על המצנפת. בתשובה (כלל ג סי' ד) כתב הרא"ש טעם לדבר:

וטעמא משום דכתיב 'לאות על ידכה' - שלא יהא דבר חוצץ בינו לידו, כדדרשינן: 'ילבש על בשרו' - שלא יהא דבר חוצץ בינו לבשרו. וכן דרשינן: 'לטוטפות בין עיניך' - שלא יהא דבר חוצץ בין תפילין לבין עיניך.

לעומת זאת, הר"ן מביא את דקדוקו של הרשב"א ממשנת 'נתנה על בית אונקלי שלו - הרי זו דרך החיצונים' (מגילה כד, ב):

מכאן דקדק הרשב"א (חי' שם ד"ה הרי זה) דתפלה של ראש מותר לתת אותה על כובע או על כיסוי הראש, דהא בשל יד לא אסרו ליתן אותה על גב אונקלי אלא משום דכתיב בה 'לך לאות', הא לאו הכי - שרי. ואילו תפלה שבראש, אדרבא כתיב בה (דברים כח י): 'וראו כל עמי הארץ' כדאמרינן בעלמא (מנחות לה, ב): 'אלו תפילין שבראש'. והא דאמרינן מקום יש בין ציץ למצנפת להניח בו תפילין - אפשר דהיינו משום דאסור לתת כלי אחר של מצוה על המצנפת.

בבית יוסף הביא את דברי הרשב"א בכמה תשובות, והבין מהן שהרשב"א לא סמך על עצמו לענין מעשה. מתוך כך טען הב"י שצריך לומר שגם הר"ן לא נתכוין אלא ללמדנו דמהכא אפשר למילף שמותר ליתן דבר חוצץ בין תפילין לראשו אבל לא שיהא כן הלכה למעשה.

אולם, בתשובת הריב"ש (קלז) הסתמך על הרשב"א למעשה כפתרון לאדם שחושש מנזילות. הב"י טען שנראה שהריב"ש לא ראה את תשובת הרשב"א אלא דברי הר"ן שכתב בשמו ותפס אותם כפשוטן. עם זאת, סיכם הב"י:

אדם שהוא עלול לנזילות ואם לא תתיר לו להניחה על הכובע לא יניחה כלל יש לסמוך על דברים הללו, דמוטב שיניחה על הכובע, כיון דאפשר דנפיק בהכי משיתבטל ממצות תפלה של ראש. ואפשר שזה היה טעמו של הריב"ש... מיהו נראה לי שיכסנה כדי שלא ילמדו הרואים להניחה על הכובע בלא סיבה מספקת.

בשו"ע בסעיף ה' פסק עפ"י ההסבר שכתב בב"י. הרמ"א העיר על דבריו, שהמניח באופן זה לא יברך על התפילין של ראש, שהרי הרשב"א עצמו לא סמך על דבריו למעשה, ולכן יברך רק על של יד ויתכוין לפטור גם את של ראש.

כאמור, השו"ע כתב שכאשר עושה כך, יכסה את התפילין, וכתב המג"א (ס"ק ו) שאם מכסה בבגד אחר ניתן לעשות כן גם בתשי"י, שאז מתקיים 'לך לאות' - ולא לאחרים.²² מדבריו נראה שסובר שכאשר יש בידו מכה, ומניח את התפילין על

²² עיי"ש במחצית השקל שהסביר שלפי המג"א, לדעת הרשב"א לא קיים כלל דין חציצה בתפילין, אלא רק דין 'יהיה לך לאות'.

התחבושת, ומעל התפילין יש בגד - ניתן לעשות כך לכתחילה. אולם, למעשה כתב המג"א שלא יברך על תש"י כאשר מניחם באופן זה, אלא על תש"ר בלבד אם מניחם ללא חציצה.²³

²³ והסביר במחצית השקל שהוא משום שלעניין הברכה יש לחוש לשיטת הרא"ש, שבוודאי סובר שיש דין חציצה בתפילין, כפי שהבאנו לעיל מדבריו בתשובה. לא מצאתי שהזכירו האחרונים אם יש לקיים כאן את העצה שכתב הבה"ל בתחילת הסימן בדין גידם, שלמנהג האשכנזים יברך את שתי הברכות על התש"ר, ויכוין בברכת להניח גם על תש"י. ולכאורה, הדין גם כאן צריך להיות זהה. אם כן יוצא, שהמניח תפילין של יד על תחבושת וכדו' יוכל לברך שתי ברכות, אך המניח תש"ר על גבי חציצה לא יוכל לברך אלא ברכה אחת על התש"י.